

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОГО МУЗИКОЗНАВСТВА

УДК 071.1(477):784.1+781.92

ШУМІЛІНА О. А.

ПРИЧАСНІ ВІРШІ МАКСИМА БЕРЕЗОВСЬКОГО: ОРИГІНАЛ ЧИ ПІЗНІША ПІДРОБКА?

Порушується проблема достовірності авторської атрибуції причасних віршів М. С. Березовського. Донедавна вони були відомі тільки за джерелами кінця XIX століття, які слугували основою для сучасної публікації 1989 року. Через відсутність рукописних списків, що відносяться до епохи раннього класицизму, і спрощену манеру письма виникла наукова гіпотеза про те, що причасні вірші були написані пізніше і атрибутовані М. Березовському помилково. Виявлення причасних віршів у музично-рукописних джерелах кінця XVIII століття підтвердило достовірність атрибуції, а порівняння початкової версії з рукописною коректурою, підготовленою в кінці XIX століття для видавництва П. Юргенсона, виявило сліди виправлення оригінальної версії нотного тексту відповідно до стилевих стандартів нового часу, що і викликало сумніви у їхній достовірності. З'ясувалося, що недільні причасні вірші «Хвалите Господа с небес» № 2 і № 3 були написані раніше, а «Хвалите Господа с небес» № 1 входив у цикл «Причасних во всю седмицю», усі номери якого були витримані в єдиній манері. Динаміка появи причасних віршів у рукописних джерелах кінця XVIII століття свідчить, що цикл «Причасних во всю седмицю» є останнім творінням М. Березовського.

Ключові слова: хорові твори М. Березовського, причасні вірші, музично-рукописні джерела кінця XVIII століття, видавництво П. Юргенсона, оригінал, підробка, редакторська правка.

Причасні вірші М. С. Березовського відомі нам за збіркою хорових творів, яку видав М. Юрченко 1989 року¹. Це цикл із десяти номерів, що включає причасні кожному дню тижня, зокрема й недільний «Хвалите Господа» у трьох номерах, і причасник на погреб. Основою для сучасного видання стала виявлена у фондї музичного видавництва Петра Івановича Юргенсона у Москві рукописна коректура підготовленої до видання збірки хорових творів М. Березовського, у яку разом із десятьма причасними віршами увійшли літургія і духовний концерт «Не отвержи мене во время старости»².

Перші чотири номери причасних віршів М. Березовського («Творяй ангелы», «В память вечную», «Чашу спасения прииму», «Во всю землю») вийшли друком у видавництві П. Юргенсона в кінці 80-х років XIX століття³. Саме тоді й виникли перші сумніви у їх достовірності, тому видання інших номерів було призупинене. Наведемо красномовний запис, зроблений на вкладеному аркуші до іншої рукописної коректури, яка містить видані причасні вірші та концерт «Не отвержи»: «К четырём первым концертам (причасным віршам – О. III.) следует отнести с осторожностью в смысле

¹ Березовский М. С. Хоровые произведения / сост., ред., вступ. статья М. Юрченко. Киев: Муз. Україна, 1989. С. 62–112.

² Березовский М. «Слава и ныне. Единородный сыне» для хора и фортепиано // РГАЛИ. Ф. 952. Оп. 1. Ед. хр. 55.

³ Духовно-музыкальные сочинения разных авторов. Серия 3–4. Москва: Изд. П. Юргенсона, [1887].

авторства. Желательно найти издания духовных произведений М. А. Березовского (священник) второй половины XIX века, м. б. “Творяй ангелы”, “В память вечную”, “Чашу спасения прииму”, “Во всю землю”, и сравнить их»¹.

Століття по тому, у 1970–1980-ті роки питання авторства знову постало в центрі уваги й обговорювалося прилюдно, а позиції дослідників розділилися. Оскільки дискусія розпочалася до виходу у світ збірки хорових творів М. С. Березовського, ішлося про чотири причасні вірші, опубліковані видавництвом П. Юргенсона. Версія про підробку, видану за оригінал, була озвучена у кандидатській дисертації А. Полехіна² (1983) і в розділі про М. Березовського з колективного навчального посібника «История русской музыки»³, підготовленого Є. Левашевим та А. Полехіним (1985). Версію про достовірність причасних віршів обстоювала М. Рыцарева у монографії про М. Березовського⁴ (1983). Є. Левашев та А. Полехін, обґрунтовуючи свою позицію, наголошували на тому, що в кінці XIX століття «виникла тенденція механічно приписувати Максиму Созонтовичу чи не всі церковні хори його однофамільців», і що опубліковані П. Юргенсоном причасні вірші «за всіма ознаками стилю належать до другої половини XIX століття і в художньому відношенні надзвичайно посередні»⁵. М. Рыцарева констатувала відсутність прижиттєвих рукописних джерел: «<...> У рукописах XVIII століття не трапляється», – писала вона про видані причасні вірші⁶, або ж «нот немає», якщо писала про невидані й невідомі на той час номери⁷, і бачила в цьому головну перешкоду для остаточного переконання наукового загалу у достовірності авторства причасних віршів М. Березовського.

Після публікування повного циклу причасних віршів, який випередила ґрунтовна стаття М. Юрченка «Невідомі твори Березовського»⁸, надрукована в одному з номерів журналу «Советская музыка» за 1986 рік, тобто в розпал дискусії, ця тема, здавалося б, вичерпала себе. Однак про позицію авторів версії про підробку нам нагадала учениця Є. Левашева А. Лебедева-Ємеліна на сторінках свого каталогу «Русская духовная музыка эпохи классицизма» (2004), у розділі про М. Березовського⁹. Оскільки ранні списки причасних віршів М. Березовського так і не були виявлені, дискусійне питання їхньої достовірності не набуло остаточного розв'язання, а було лише тимчасово відкладене. Спробуємо його вирішити, обравши це метою статті.

¹ Духовные произведения Березовского // ВМОМК им. М. И. Глинки. Ф. 283. Ед. хр. 60. Рукопис датовано 1887 роком за записом олівцем на звороті останнього причасного: «Цензуру можно взять из 6-го тома Зайцева. 19 сентября 1887». Запис на вкладеному аркуші, можливо, був зроблений пізніше, у 50–60-ті роки XX століття, під час опису цієї пам'ятки співробітниками музею або запрошеними фахівцями-консультантами. Згаданий священник з Бессарабії Михаїл Андрійович Березовський (1868–1940) у період підготовки причасних віршів М. С. Березовського до видання був юнаком (18–19 років) і духовних творів ще не писав.

² Полехин А. Проблемы биографии и творческого наследия М. С. Березовского: дис. ... канд. искусствоведения: спец. 17.00.02 Музыкальное искусство / Всесоюзный науч.-исслед. ин-т искусствознания. Москва, 1983. 17 с.

³ Левашов Е., Полехин А. М. С. Березовский // История русской музыки: в 10 т. Т. 3: XVIII век. Ч. 2. Москва: Музыка, 1985. С. 132–160.

⁴ Рыцарева М. Композитор М. С. Березовский. Жизнь и творчество. Ленинград: Музыка, 1983. 144 с.

⁵ Левашов Е., Полехин А. М. С. Березовский // История русской музыки: в 10 т. Т. 3: XVIII век. Ч. 2. Москва: Музыка, 1985. С. 143.

⁶ Рыцарева М. Композитор М. С. Березовский. Жизнь и творчество. Ленинград: Музыка, 1983. С. 126, 127, 134.

⁷ Там само. С. 124, 125, 129, 132.

⁸ Юрченко М. Неизвестные произведения Березовского // Советская музыка. 1986. № 2. С. 99–100.

⁹ Лебедева-Ємеліна А. В. Русская духовная музыка эпохи классицизма (1765–1825). Каталог произведений. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. С. 34, 35, 38, 43.

Про причасні вірші М. Березовського є доволі багато повідомлень, зокрема й у прижиттєвих і тих, що належать до доби музичного класицизму. Першу згадку знаходимо у німецькомовній книжці Я. Штеліна «Известия о музыке в России» (1769): серед п'яти найкращих творів М. Березовського, написаних для Придворної співацької капели, німецький академік вказує на причасний вірш «Хвалите Господа с небес»¹. Поза сумнівами, Я. Штелін слухав цей недільний причасник у виконанні хору капели.

Наступне повідомлення належить до початку XIX століття: це публікація газетного оголошення з інформацією про продаж нот музичним магазином Х. Гене у Москві (1804)². У доволі великому переліку хорових композицій вказано вісім причасних віршів М. С. Березовського: «Вкусите и увидите» (під № 1, нині невідомий), «Блажени яже избрал» (№ 4), «Во всю землю» (№ 6), «Знаменася на нас» (№ 7), «Радуйтесь, праведнии» (№ 12), «Хвалите Господа с небес» (№ 14), «Чашу спасения» (№ 15) і «Творяй ангелы» (№ 19); усі вони були виставлені на продаж ціною 2 крб. і 2 крб. 50 коп. У цьому списку є практично всі відомі нам причасні вірші, крім причасного вівторка «В память вечную», однак зазначено тільки один номер «Хвалите Господа с небес».

Про причасні вірші повідомляється в усіх статтях про життя і творчість М. Березовського, які публікувалися протягом першої половини і середини XIX століття. Першою серед них є стаття митрополита Євгенія Болховитинова (1805)³. У його статті після короткого викладу біографічних відомостей, більшість з яких і дотепер документально не підтверджено, подається список із 18 хорових творів М. Березовського. У цьому списку зазначено шість причасних віршів для чотириголосного хору – «Хвалите Господа с небес» (№ 5), «Блажени яже избрал» (№ 6), «Во всю землю» (№ 7), «Знаменася на нас» (№ 8), «Радуйтесь, праведнии» (№ 11) і «Чашу спасения» (№ 13), а також двохорний «Вкусите и увидите» (№ 14). У цьому списку, як і в оголошенні про продаж нот, вказано тільки один номер недільного причасного «Хвалите Господа с небес» і немає причасних понеділка і вівторка.

Повний перелік усіх нині відомих причасних віршів М. Березовського вперше подано у статті інспектора Придворної співацької капели Петра Єгоровича Беликова (1836)⁴, під час роботи над якою автор вивчав матеріали музично-рукописного архіву капели. Посеред творів для чотириголосного хору зазначені усі десять причасних, зокрема й три номери «Хвалите Господа с небес», якими цей список починається. До групи двохорних композицій віднесено невідомий нині причасний вірш «Вкусите и увидите».

Автор наступної статті Павло Максимович Воротников (1851) також служив у Придворній співацькій капелі і мав доступ до матеріалів музично-рукописного архіву, у якому виявив дев'ять причасних віршів і зробив припущення, що вони були написані у різні періоди творчості М. Березовського. Причасники «Хвалите Господа с небес» *соль мінор*, «В память вечную будет праведник», «Радуйтесь, праведнии о Господе» і «Чашу спасения прииму» він визначив як твори «неотделанные и неоконченные, которые вероятно были написаны во время неблагоприятных обстоятельств»⁵. Причасні «Во всю землю», «Творяй ангелы», «Хвалите Господа с небес» у двох номерах і «Блажени яже избрал» автор статті вважає належними до групи творів, написаних у

¹ Штелин Я. Известия о музыке в России // Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / [пер. с нем. и вступ. ст. Б. И. Загурского; под ред. и с предисл. Б. В. Асафьева. Ленинград: Тритон, 1935. С. 59–60.

² Объявление о продаже нот // Московские ведомости. 1804. № 80. 5 октября.

³ Болховитинов Е. Березовский // Друг просвещения. Санкт-Петербург, 1805. Июнь. С. 224–225.

⁴ Беликов П. Березовский // Энциклопедический лексикон. Т. 5. Санкт-Петербург: Тип-я А. Плюшара, 1836. С. 359.

⁵ Воротников П. Березовский и Галуппи // Библиотека для чтения. Журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод. Т. 105. Санкт-Петербург, 1851. С. 112.

Болоньї, і бачить у них «уже не самоучку, а художника и творца, в полном сознании своих собственных сил»¹. Тут немає причасного п'ятниці «Знаменася на нас», а вказана тональність одного з номерів недільного причасна «Хвалите Господа с небес» (*соль мінор*) не відповідає тональності сучасного видання (*мі мінор*). Це перший список, у якому немає двохорного причасного вірша «Вкусите и видите»; напевно, у той час ноти цього причасного були вилучені з архіву капели.

У середині 1850-х років матеріал про М. С. Березовського публікує Віктор Іпатійович Аскоченський у другій частині свого двотомника «Киев с древнейшим его училищем, Академиєю» (1856)². Відомості про основні віхи творчої біографії митця і список творів для хору, який подається у примітках, повністю запозичені зі статті П. Беликова. Тут так само вказані десять причасних віршів для чотириголосного хору, зокрема й «Хвалите Господа с небес» у трьох номерах, і двохорний причасник «Вкусите и видите»³.

Огляд матеріалів кінця XVIII – середини XIX ст. свідчить про те, що авторам публікацій були відомі ранні рукописні списки причасних віршів М. Березовського, які стали основою для коректури, підготовленої видавництвом П. Юргенсона. Після знищення архіву Придворної співацької капели, у якому зберігалися рукописні ноти духовних творів М. Березовського, виявити ці списки не вдалося. І тільки знахідки останніх років повернули ці матеріали з небуття, підтвердивши достовірність причасних віршів і остаточно спростувавши версію підробки.

Обидві знахідки причасних віршів лишилися непоміченими: перша – через те, що в рукописній збірці було виявлено хорові концерти М. С. Березовського, які протягом тривалого часу вважалися втраченими, і саме це викликало сенсацію і доволі широкий резонанс, відтіснивши на другий план інформацію про вже відомі причасні вірші, в авторстві яких науковці не сумнівалися; друга – унаслідок прикрої неуважності дослідників.

Першою знахідкою стала так звана київська рукописна збірка хорових концертів із Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України. У цій збірці⁴, яка була укладена у 60–70-ті роки XVIII століття і є прижиттєвою, виявлено два номери недільного причасна «Хвалите Господа с небес»:

– «Хвалите Господа с небес» № 2 – у складі літургії Березовського (№ 10);

– «Хвалите Господа с небес» № 3 – як окремий номер серед концертних композицій (№ 14, між концертами «Не отвержи мене во время старости» і «Тебе Бога хвалим», інципіт якого подано у «Каталозі п'євческой нотъ» 1793 року).

Іншою знахідкою стала так звана московська рукописна збірка хорових творів зі Всеросійського музейного об'єднання музичної культури (ВМОМК) імені М. І. Глинки, 80–90-х років XVIII століття, у якій ми виявили дев'ять (!) причасних віршів М. Березовського. І хоча матеріали збірки вже вивчалися, у жодній публікації про це нічого сказано. Посилання на одну з рукописних одиниць із партіями альта (ф. 283, од. зб. 256) трапляється на сторінках каталогу «Русская духовная музыка эпохи классицизма» А. Лебедевої-Ємеліної (2004):

– у розділі «Б. Галуппі» – на с. 315 (Слава Отцу и Сыну, № 8), с. 316 (Херувимская, № 14);

¹ Воротников П. Березовский и Галуппи // Библиотека для чтения. Журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод. Т. 105. Санкт-Петербург, 1851. С. 112.

² Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем, Академиєю: в 2 ч. Ч. 2. Киев: Университетская тип., 1856. С. 276–278.

³ Там само. С. 535–536.

⁴ Благообразный Иосиф [збірка духовних творів Б. Галуппі і М. Березовського] // ЦДАМЛМ України. Ф. 441. № 907.

– у розділі «Анонимы» – на с. 600 («Хвалите Господа с небес», л. 1 об.), с. 610 («Милость мира»), с. 617 («Слава Отцу и Сыну»), с. 622 («Херувимская»).

Вказані відомості згодом доповнила К. Антоненко (2012), яка виявила, що в цьому рукописі вміщено також альтові партії двох хорових композицій Б. Галуппі – піснеспіву «Благообразный Иосиф» (№ 21) і концерту «Плотию уснув» (№ 23)¹. На цьому дослідження рукопису припинилося.

У процесі вивчення матеріалів фонду «Культурная музыка» (ф. 283) архівно-рукописного відділу ВМОМК ім. М. І. Глинки було з'ясовано, що рукопис із партіями альта є комплектом, і виявлено до нього ще чотири голосові книги: дві тенорові (од. зб. 878 і 996) і дві басові (од. зб. 879 і 944). Свого часу всі вони входили до складу одного комплекту, а тепер зберігаються окремо одна від одної. Голосові книги з партіями сопрано знайти не вдалося, однак виявлено, що частину їхніх аркушів долучено до сопранового поголосника іншої збірки хорових концертів (ф. 283, од. зб. 937) та до інших голосових книг свого комплекту.

Співацький склад, указаний у кіноварних заголовках, є доволі незвичайним: «Начало Всенощного бдѣнія на 9 голосов» (од. зб. 878, арк. 16, од. зб. 879, арк. 1) і «Служба Божія на 9 голосов» (од. зб. 878, арк. 1, 16)²; в інших голосових книгах ці аркуші не збереглися). Незважаючи на зазначений дев'ятиголосний склад, збірка містить твори для чотириголосного хору, з поділом кожного голосу на партії солістів і ріпієністів (як і в київській рукописній збірці), що й стало причиною появи двох тенорових і двох басових голосових книг. Аналіз партій також показав, що альтовий поголосник (од. зб. 256) призначений для ріпієністів, а один із басів (од. зб. 944) – для профундістів, оскільки вміщені у ньому партії мають численні октавні подвоєння.

За картотекою архіву, рукописи комплекту датуються першим десятиліттям ХІХ століття, однак це датування є не зовсім точним, оскільки стосується тільки частини піснеспівів рукописного збірника, куди не входять причасні вірші. Основний розділ збірки складають дві спеціально переписані групи творів, кожна з яких має власну нумерацію. Перша група складається з 26 номерів, починається Всеношною і містить переважно піснеспіви літургії та кілька концертних композицій (твори саме цієї групи зазначені у публікаціях А. Лебедевої-Ємеліної та К. Антоненко). Друга група починається кіноварним заголовком «Причастны во всю седмицу», і саме тут вміщено цикл із восьми причасних віршів. За організацією сторінок та особливостями оформлення текстів обидві ці групи творів є ідентичними. Вони об'єднуються також і часовою локалізацією матеріалу: тут представлено творчість 60–70-х років ХVІІІ століття, яка репрезентує ранньокласичний етап розвитку жанру хорового концерту і до якої належать хорові твори Б. Галуппі й М. Березовського, уміщені тут без зазначення авторства.

У складі кожного поголосника є також чимало аркушів із творами пізнішого часу, які переписувалися й побутували окремо, а потім були додані до основного розділу. Тут переважають хорові концерти, деякі мають авторську атрибуцію. Більшість композицій, у яких не було зазначено автора, тепер атрибутуються як твори Д. Бортнянського і С. Дегтярьова³. Трапляються й більш ранні зразки (наприклад,

¹ Антоненко Е. Галуппи и русская духовная музыка // Вестник Московской консерватории. Москва, 2012. Вып. 2. С. 64–65.

² Запис на арк. 1 – з іншого тенорового рукопису (од. зб. 996).

³ Питання авторської атрибуції анонімно поданих хорових творів цього розділу потребує окремого вивчення. Вкажемо, що вдалося атрибутувати такі твори Д. Бортнянського: із прижиттєвого

партесний концерт «Склони, Зиждитель, небеса», написаний після 1757 року). У розділі до кількох творів вказано дати: «п:п:а: акв: 1792» після піснеспіву «Ангел вопіяше» (од. зб. 996, арк. 40), «1801 года февр. 13 дня в С. Петербургѣ» після концерту «Радуйтеся, праведнии» (од. зб. 879, арк. 54 зв.), «Писан в С. Петербургѣ 1807го года» після концерту «О, небеса, возыграйте» (од. зб. 879, арк. 95 зв.), а в тексті концерту «Пособивы Господи» згадується «верный наш император Павел Петрович», ім'я якого затерте і замінене на «Александр Павлович»¹. У загальній структурі рукописного комплексу ці додані аркуші утворюють самостійний розділ без нумерації. Його слід датувати першим десятиліттям ХІХ століття, тоді як весь інший матеріал, зокрема й причасні вірші, переписувався не пізніше межі 80–90-х років ХVІІІ століття.

Нумерація творів основного розділу значно полегшила роботу з виявлення рукописних книг, які належали одному комплексу, оскільки в деяких із них унаслідок незадовільного стану збереження втрачено багато матеріалу. Найбільше втрат – в альтовому поголоснику, який вивчала А. Лебедева-Ємеліна; зокрема, у ньому немає «Причастны во всю седмицу», тобто зшиток з альтовими партіями циклу причасних віршів. Немає цього циклу і в голосовій книзі з партіями другого тенора (од. зб. 878). Однак він наявний у поголосниках із партіями першого баса (од. зб. 879, арк. 56–63 зв.), другого баса (од. зб. 944, арк. 51–58 зв.) і першого тенора (од. зб. 996, арк. 7–15 зв., № 8 не завершено).

Порівняння виявлених рукописних матеріалів із сучасним виданням хорових творів М. Березовського показало, що всі піснеспіви циклу «Причастных во всю седмицу» збігаються з музичними текстами опублікованих причасних віршів «Хвалите Господа с небес» № 1, «Творяй ангелы», «В память вечную», «Чашу спасения прииму», «Во всю землю», «Знаменася на нас», «Радуйтеся, праведнии» і «Блажени яже избрал», а в групі з 26 піснеспівів під № 7 уміщено ще один причасник М. Березовського, відомий нам як «Хвалите Господа с небес» № 2; так само, як і в київській рукописній збірці, цей причасник подано на завершенні літургійного циклу. Отже, версія про пізнішу підробку виданих П. Юргенсоном причасних віршів М. Березовського повністю спростовується.

видання 35-ти концертів для чотириголосного хору – «Господи, силою Твоею» (№ 3), «Услышит тя Господь» (№ 5), «Придите, возрадуемся Господеви» (№ 7), «Милости Твоя, Господи» (№ 8), «Сей день, его же сотвори» (№ 9), «Пойте Богу нашему» (№ 10), «Благословен Господь» (№ 11), «Боже, песнь нову воспою» (№ 12), «Радуйтеся Богу, помощнику нашему» (№ 13), «Благо есть исповедатися Господеви» (№ 18), «Рече Господь» (№ 19), «На Тя, Господи, уповах» (№ 20); з прижиттєвого видання 10-ти двохорних концертів – «Исповемя Тебе, Господи» (№ 1), «Хвалите отроцы» (№ 2); з видання невідомих духовних концертів Д. Бортнянського 2009 року – «На Тя, Господи, уповах», «Слава во вышних Богу», «Готово сердце мое», «Надеющийся на Господа», «Воскликните вся земля»; з знайдених концертів – «О, небеса, возыграйте», «Благовести правду в церкви», «Внегда призвати ми», з обіходних піснеспівів – «Вкусите и видите» (№ 2), Херувимська пісня (№ 1), «О тебе радуется», «Благословлю Господа на всякое время». Із творів С. Дегтярьова атрибутовані хорові концерти «Боже мой, вскую оставил мя», «Пособивый Господи», «Пойте Господеви, живущему в Сионе», «Исповедайтесь Господеви в гусях», «Радуйтеся, праведнии» Єлизара Матвеева (один із псевдонімів С. Дегтярьова), «Хвалите имя Господне» (інципіт цього концерту вказаний у «Каталозі пѣвческой нотѣ», ноти не знайдені), піснеспів «Ангел вопіяше» (№ 2), і не зазначений у публікаціях причасний вірш «Вкусите и видите», який має авторську атрибуцію. Більшість творів цього розділу вказані у «Каталозі пѣвческой нотѣ», отже, вони були написані до 1793 року.

¹ Убивство Павла І, після чого російський імператорський престол посів Александр І, відбулося в ніч на 12 березня 1801 року.

Важливе значення цієї знахідки полягає не тільки у спростуванні пізнішого походження причасних віршів М. Березовського. Вивчення музичних текстів цих співів за рукописними списками, віддаленими від епохи М. Березовського тільки на одне десятиліття, надає підстави для з'ясування причин появи цієї гіпотези. Головною причиною стає *пізніша редакторська правка*, що змінила початковий авторський задум і «підігнала» музику кінця XVIII століття під стандарти нового часу.

Найочевиднішим вторгненням в аутентичний авторський текст є зміна тональностей. Виявилось, що переважну більшість причасних віршів було транспоновано в інші тональності, з пониженням теситури на один-два тони, чим скориговано діапазон хорових партій. Деякі з тональностей (наприклад, *фа мінор*, *мі мажор* – див. табл. 1) украй рідко були задіяні у хорових творах М. Березовського та його сучасників, проте до кінця XIX століття вони стали звичайним явищем.

Таблиця 1.

Тональності причасних віршів М. С. Березовського

Назва причасного вірша	Голосові книги кінця XVIII століття	Сучасне видання
«Хвалите Господа с небес» № 1	<i>соль мінор</i>	<i>мі мінор</i>
«Творяй ангелы»	<i>соль мажор</i>	<i>фа мажор</i>
«В память весную»	<i>ре мінор</i>	<i>сі мінор</i>
«Чашу спасения прииму»	<i>соль мінор</i>	<i>фа мінор</i>
«Во всю землю»	<i>соль мажор</i>	<i>мі мажор</i> ¹
«Знаменася на нас»	<i>сі мінор</i>	<i>соль мінор</i>
«Радуйтеся, праведнии»	<i>ре мажор</i>	<i>до мажор</i>
«Блаженни яже избрал»	<i>ре мінор</i>	<i>ре мінор</i>

Порівняння тональностей причасних віршів за рукописною збіркою кінця XVIII століття і сучасним виданням, яке ґрунтується на рукописній коректурі кінця XIX століття, показало, що початкову тональність редактори типографії П. Юргенсона зберегли тільки в причасному на погреб «Блаженни яже избрал». З'ясувалося також, що причасний «Хвалите Господа с небес» № 1, надрукований у тональності *мі мінор*, спершу був написаний у *соль мінорі*, як і зазначав П. Воротников у своїй статті про М. Березовського.

Ще однією правкою пізнішого часу стало об'єднання всіх причасних віршів М. Березовського в єдиний цикл із десяти номерів. Він починається причасним по-неділка «Творяй ангелы», завершується причасним на погреб «Блаженни яже избрал» і включає три недільні причасні «Хвалите Господа с небес». У групі причасних віршів із голосових книг кінця XVIII століття є тільки один номер недільного причасного «Хвалите Господа с небес», однак ним не завершується, а починається весь цикл. Ця, здавалося б, незначна зміна насправді суттєво міняє початковий задум, пов'язаний з ідеєю створення циклу причасних віршів, написаних у єдиній манері. Справді, «Хвалите Господа с небес» № 2 і № 3 доволі суттєво відрізняються від інших причасних і більше нагадують нам частини концертних композицій – фугований фінал («Хвалите Господа с небес» № 2) або написану в концертній манері першу частину («Хвалите Господа с небес» № 3). Натомість тема-

¹ У рукописній коректурі кінця XIX століття, підготовленій для видавництва П. Юргенсона, є ще один варіант цього причасного в тональності *мі-бемоль мажор*.

тизм інших причасних має молитовно-пісенну природу, а структурні особливості чітко відображають ознаки строфічності, нетипової для концертного жанру й успадкованої від деяких зразків монодії та духовних пісень¹. Зазначимо, що застосування принципу строфічної повторності не було властивим ані для концертних, ані для обіходних хорових композицій М. Березовського (так само і Б. Галуппі); тільки у деяких фугах можна виявити блочну будову «заспів-приспів» із повторністю матеріалу між блоками, що пов'язано з повторністю тексту. Для причасних, функція яких полягає в музичному супроводі доволі тривалого обряду причастя віруючих, строфічна форма з багаторазовою повторністю матеріалу є оптимальною.

Динаміка появи причасних віршів у рукописних джерелах XVIII століття свідчить про те, що два номери недільного причасна «Хвалите Господа с небес», які не увійшли в цикл «Причастных во всю седмицу», були написані раніше, коли музиканта цікавили інші композиційні ідеї, не пов'язані з принципами строфічності, а століття по тому редактор П. Юргенсона об'єднав усі три «Хвалите Господа» у спільну групу і приєднав до решти причасних.

Ще один рівень правки пов'язаний зі зміною кількості «куплетів», які повторюються у строфічній формі причасних віршів. У рукописних книгах московського комплексу всі номери циклу «Причастных во всю седмицу» побудовані на триразовому проведенні музичної строфи, щоразу з новим текстом: перший рядок – другий рядок – приспів «Аллилуйя» (А + А + А). Проте у відомій нам версії так побудована тільки половина причасних:

- «Хвалите Господа с небес» № 1, оскільки у випадку скорочення він поступався би двом іншим недільним причасним «Хвалите Господа» за своїми масштабами;
- «Во всю землю», бо він має надзвичайно коротку одинадцятитактову строфу;
- «Блажени яже избрал», оскільки він не редагувався взагалі.

Не змінилася також початкова композиція причасного «Знаменася на нас», бо він побудований складніше, зі зміною тонального плану між першою і другою строфами та повторенням обох музичних строф у приспіві «Аллилуйя» (А + А¹; А + А¹).

В усіх інших причасних («Творяй ангелы», «В память вечную», «Чашу спасения прииму» і «Радуйтеся, праведнии»), три з яких були видані в кінці XIX століття і стали об'єктом для дискусії, редактори скоротили кількість проведень музичної строфи до двох (А + А), сумістивши обидва рядки тексту в першій музичній строфі і залишивши таку саму, але тепер вже непропорційно велику кількість повторень приспіву «Аллилуйя» у другій строфі. Штучне зменшення кількості проведень музичної строфи призвело до скорочення масштабів причасного вірша і руйнування самої ідеї строфічної форми, пов'язаної з відтворенням і сприйняттям принципу повторності. В обіходних піснеспівах доби раннього класицизму, написаних у строфічній формі, структури з двома проведеннями строфи не трапляються.

І, нарешті, останній рівень правки пов'язаний з виправленням погрішностей нотного тексту, які редактори кінця XIX століття визначили стилістично застарілими. Головною посеред них виявилася неправильна просодія, тому в причасних віршах з ямбічними текстами («Хвалите Господа с небес» і «Творяй ангелы») вона була виправлена доданням затактів. Цим змінено ритміку початкових і наступних музичних фраз, і скориговано розподіл слів між ними (приклад 1).

¹ Строфічна форма наявна в обіходних піснеспівах болгарського, грецького і київського розспівів, поширених у київській митрополії, у православних християн західного (римського) обряду.

«Хвалите Господа», тт. 1–8

C. Хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го - спо да с не - бес

A. Хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го - спо да с не - бес

T. Хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го - спо да с не - бес

B. Хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го спо да, хва - ли - те Го - спо да с не - бес

Рукописна версія

T. Хва - ли - те Го - спо - да, хва - ли - те Го - спо - да, хва - ли - те Го - спо - да с не - бес

B. Хва - ли - те Го - спо - да, хва - ли - те Го - спо - да, хва - ли - те Го - спо - да с не - бес

Аналогічним чином були виправлені три частини літургії М. С. Березовського, які також починалися ямбічними текстами: «Достойно и праведно», «Тебе поем» і «Достойно есть»¹.

Виправлення неправильної просодії відбувається і в інших причасних. Наприклад, у причасному «Знаменася на нас» розставлені М. Березовським акценти у фразі «свѣт лица твоѣго», які чітко вказують на старослов'янський варіант слова *лик* та українську вимову слова *твоего*, були виправлені на уніфіковане російськомовне «свѣт лица твоѣго» (тт. 5–14). Також спостерігається коригування текстових зворотів, не пов'язане з виправленнями просодії, яке змінює ритміку музичних фраз. Так, у причасному «Радуйтеся, праведнии» фраза «праведнии о Господе радуйтеся» була скорочена до «праведнии о Господе», тому редактору довелося збільшити ритмічні тривалості (тт. 6–7).

Стилістичною правкою є передача функцій основного мелодичного голосу від тенора до сопрано. Такі зміни трапляються у причасному вірші «Чашу спасения прииму»: у відомій нам версії основна тема проводиться у сопрано, однак спершу вона була доручена тенору! (приклад 2).

¹ Про виправлення просодії у частинах літургії за допомогою затакту пише М. Рицарева, порівнюючи варіант басової партії з рукопису другої половини XVIII століття з пізнішою редакцією, див.: Рыцарева М. Максим Березовский. Жизнь и творчество композитора. 2-е изд., пересмотр. и доп. Санкт-Петербург: Композитор, 2013. С. 195.

«Чашу спасення», тт. 1–4

C. Ча - шу, ча - шу спа - се - ни - я при - и - му

A. Ча - шу, ча - шу спа - се - ни - я при - и - му

T. Ча - шу, ча - шу спа - се - ни - я при - и - му

B. Ча - шу спа - се - ни - я при - и - му

Рукописна версія

T. Ча - шу, ча - шу спа - се - ни - я при - и - му

B. Ча - шу спа - се - ни - я при - и - му

Як відомо, церковно-співацька традиція XVII–XVIII століть, до якої належить і творчість М. Березовського, допускала і навіть заохочувала практику трактування тенора як солюючого голосу, однак до кінця XIX століття тенорова партія втрачає ці функції і стає суто гармонічною. Унаслідок перестановок голосів, у вказанім причаснім вірші відбувається перехрещення мелодичних ліній у партіях альту і сопрано (тт. 3, 19), іноді навіть не позначене у нотному запису (тт. 7–8, 23–24). Такі порушення голосоведіння не властиві фактурі хорових творів М. Березовського.

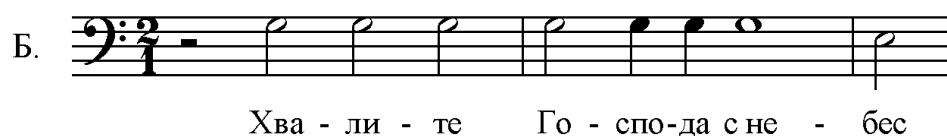
До стилістичних правок вважаємо належним додання італійських темпових позначень – їх немає у голосових партіях московського комплексу (за винятком причасного п'ятниці «Радуйтеся, праведний», на початку якого вказано темп *Moderato*, однак цю вказівку додано пізніше, на початку XIX століття), і заміну застарілих слов'янських позначень темпів, наявних у деяких причасних віршах, на італійські. При цьому в рукописній коректурі кінця XIX століття в усіх причасних проставлено єдиний темп *Andante*, тоді як початкові темпові вказівки більш різноманітні: п'ять скорьї («Хвалите Господа с небес», у сучасному виданні пропонується темп *Con moto*), п'ять протяжно («Творяй ангели») і п'ять очень протяжно («Блаженни яже избрал»).

Правкою стилістичного порядку є заміна крупного застарілого розміру 2/1 на більш уживаний 4/4 у причаснім вірші «Хвалите Господа с небес» № 2. В обох рукописних збірках кінця XVIII століття, у яких виявлено цей твір, початковий розділ написано у розмірі 2/1, а музичний матеріал викладено крупнішими тривалостями, іноді в інших ритмічних комбінаціях (приклад 3).

«Хвалите Господа», тт. 1–3 (бас)

Рукописна версія

Саме в такому метроритмічному русі цей причасний вірш задумав М. Березовський, а століття потому редактори «осучаснили» початковий задум автора.

Отже, в кінці XIX століття були підготовлені до видання і частково видані справжні, але ретельно відредаговані причасні вірші М. Березовського, що і викликало сумніви у їх достовірності. Аналіз виявлених музично-рукописних матеріалів кінця XVIII століття підтвердив гіпотезу про те, що ці твори хронологічно належать до ранньокласичного етапу розвитку жанру хорового концерту. Настав час повернути аутентичні варіанти нотного тексту причасних віршів М. Березовського, і це можна зробити, ґрунтуючись на матеріалах збережених партій московської рукописної збірки.

Відсутність номерів циклу «Причастных во всю седмицу» в київській рукописній збірці, яка є прижиттєвою і включає недільні причасні «Хвалите Господа с небес» № 2 і № 3, свідчить про те, що цей цикл був написаний після укладання збірки. Ймовірно, саме він, а не концерт «Не отвержи мене во время старости», і є останнім творінням М. С. Березовського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко Е. Галуппи и русская духовная музыка // Вестник Московской консерватории. Москва, 2012. Вып. 2. С. 34–67.
2. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем, Академиею: в 2 ч. Ч. 2. Киев: Университетская тип., 1856. 566 с.
3. Беликов П. Березовский // Энциклопедический лексикон: Т. 5. Санкт-Петербург: Тип-я А. Плюшара, 1836. С. 359.
4. Березовский М. С. Хоровые произведения / сост., ред., вступ. статья М. Юрченко. Киев: Муз. Україна, 1989. С. 62–112.
5. Благообразный Иосиф [збірка духовних творів Б. Галуппі і М. Березовського] // ЦДАМЛМ України. Ф. 441. № 907.
6. Болховитинов Е. Березовский // Друг просвещения. Санкт-Петербург, 1805. Июнь. С. 224–225.
7. Воротников П. Березовский и Галуппи // Библиотека для чтения. Журнал словесности, наук, художеств, промышленности, новостей и мод. Т. 105. Санкт-Петербург, 1851. С. 109–115.
8. Духовно-музыкальные сочинения разных авторов. Серия 3–4. Москва: Изд. П. Юргенсона, [1887].
9. Духовные произведения Березовского // ВМОМК им. М. И. Глинки. Ф. 283. Ед. хр. 60.
10. Лебедева-Емелина А. В. Русская духовная музыка эпохи классицизма (1765–1825). Каталог произведений. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 656 с.

11. Левашев Е., Полехин А. М. С. Березовский // История русской музыки: в 10 т. Т. 3: XVIII век: в 2 ч. Ч. 2. Москва: Музыка, 1985. С.132–160.

12. Объявление о продаже нот // Московские ведомости. 1804. № 80. 5 октября.

13. Полехин А. Проблемы биографии и творческого наследия М. С. Березовского: дис. ... канд. искусствоведения: спец. 17.00.02 Музыкальное искусство / Всесоюзный науч.-исслед. ин-т искусствознания. Москва, 1983. 17 с.

14. Рыцарева М. Композитор М. С. Березовский. Жизнь и творчество. Ленинград: Музыка, 1983. 144 с.

15. Рыцарева М. Максим Березовский. Жизнь и творчество композитора. 2-е изд., пересмотр. и доп. Санкт-Петербург: Композитор, 2013. 227 с.

16. Штелин Я. Известия о музыке в России // Штелин Я. Музыка и балет в России XVIII века / [пер. с нем. и вступ. ст. Б. И. Загурского; под ред. и с предисл. Б. В. Асафьева. Ленинград: Тритон, 1935. С. 51–143.

17. Юрченко М. Неизвестные произведения Березовского // Советская музыка. 1986. № 2. С. 99–100.

ВМОМК им. М. Глинки. Ф. 283. Ед. хр. 944. Л. 51. Партия баса

Шумилина О. А. Причастные стихи Максима Березовского: оригинал или поздняя подделка? Рассматривается проблема подлинности причастных стихов М. С. Березовского. До последнего времени они были известны по источникам конца XIX века, которые послужили основой для современной публикации 1989 года. Отсутствие рукописных списков, относящихся к эпохе раннего классицизма, и упрощённая манера письма причастных стихов стали основой для появления научной гипотезы об их более позднем происхождении и ошибочной атрибуции. Обнаружение цикла «Причастных во всю седмицу» М. С. Березовского в музыкально-рукописных источниках конца XVIII века подтвердило достоверность атрибуции, а сравнительный анализ начальной версии и рукописной корректуры, подготовленной в конце XIX века для издательства П. Юргенсона, показал следы редакторской правки оригинальной версии нотного текста в соответствии со стилевыми стандартами нового времени, что и вызвало сомнения в их подлинности. В статье установлено, что воскресные причастные стихи «Хвалите Господа с небес» № 2 и № 3, не вошедшие в цикл «Причастных во всю седмицу», были написаны раньше остальных причастных, а все номера, составляющие цикл, были выдержаны в единой манере. Динамика появления причастных стихов в рукописных источниках конца XVIII века позволяет предположить, что цикл «Причастных во всю седмицу» может быть последним сочинением М. С. Березовского.

Ключевые слова: хоровые произведения М. Березовского, причастные стихи, музыкально-рукописные источники конца XVIII века, издательство П. Юргенсона, подлинник, подделка, редакторская правка.

Shumilina O. A. Maxim Berezovsky's Communion Verses: Original or Late Forgery? In the article, the author has described the issue of authenticity of M. Berezovsky's Communion verses. Until recently, they have been known thanks to sources dating from the late nineteenth century, they served as the basis for the modern publication in 1989. The absence of manuscript lists, connected with the age of early classicism, the simplified manner of writing communion's verses became a base for the appearance of scientific hypothesis about its later origin and wrong attribution of authorship. The detection of cycle "Communion of each week's day" by M. Berezovsky in musical-manuscript sources of the late eighteenth century confirmed the authenticity of attribution, other than that the comparative analysis of initial version and manuscript proofreading prepared for the publishing house P. Jurgenson at the end of the nineteenth century showed traces of editorial revision of original Version of music text according to stylistic standards of new time, what caused doubts in its authenticity. We found that Dominical communion's verses "Praise the Lord from Heaven" № 2 и № 3, which were not included in cycle "Communion of each week's day" were written earlier than others communion chants, and a number of cycles were sustained in a single manner of their creation. The dynamic of the appearance of communion verses in manuscript sources of the late eighteenth century allows suggesting that cycle "Communion of each week's day" may belong to the last M. Berezovsky's composition.

Keywords: M. Berezovsky's choral music, communion's verses, musical-manuscript sources of the end of 18 century, P. Jurgenson publishing house, original, imitation, editorial revision.